

ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ FRANQUISTES, UNS GRANS DESCONEGUTS? UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

ORIOl DUEÑAS ITURBE
Universitat de Barcelona

RESUM

Els camps de concentració franquistes foren un dels sistemes repressius que utilitzà l'exèrcit rebel durant la Guerra Civil i la dictadura franquista posterior per castigar els soldats republicans. Per a bona part de la societat, aquells indrets de càstig són un tema desconegut. En aquest article es fa un estat de la qüestió de les publicacions realitzades a l'entorn dels camps de concentració amb la finalitat d'esbrinar si aquest àmbit temàtic ha estat treballat o no per part de la historiografia.

Paraules clau: camp de concentració, presoner de guerra, repressió, testimonis, recerca històrica.

*Data de lliurament: 12 de maig de 2020
Data d'acceptació: 22 de desembre de 2020*

ABSTRACT

The Francoist concentration camps were one of the repressive systems used by the rebel army during the civil war and the subsequent Francoist dictatorship to castigate Republican soldiers. For most of society, places of punishment are unknown subjects. This article presents a state of the question review of publications on concentration camps, to find out whether or not this subject area has been worked on in historiography.

Keywords: *concentration camp, prisoner of war, repression, testimonies, historical research.*

ORIOI DUEÑAS ITURBE

Oriol Dueñas Iturbe (Barcelona, 1977) és doctor en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona i professor associat del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Actualment és tècnic de gestió de l'Àrea de Continguts i Projectes del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya. És especialista en la Guerra Civil, l'exili i la dictadura franquista, i autor de diferents articles i dels llibres *La violència d'uns i altres. La repressió de la guerra i la postguerra 1936-1945. El cas d'Olesa de Montserrat* (2007), *Els esclaus de Franco* (2008), *La gran destrucció: Els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)* (2016), *El port de Barcelona: objectiu militar durant la Guerra Civil (1936-1939)* (2017) i *Carme Ballester, compromís, resistència i solitud* (2018).

Introducció

En moltes ocasions, arran de l'aparició d'una notícia als mitjans de comunicació¹ o arran de la publicació d'un nou estudi en relació

1. Vegeu alguns exemples d'articles apareguts darrerament a la premsa en aquest sentit: «Los ignorados campos de concentración franquistas en Cataluña», *La Vanguardia*, 25 de gener de 2017; «Franquismo: prisioneros de guerra: obreros gratis y descalzados», *El País*, 27 de març de 2019; HERNÁNDEZ DE MIGUEL, Carlos. «Terror en los campos de Franco», *El País Semanal*, 13 de març de 2019; REMACHA, Belén. «Franco creó 300 campos de concentración en España, un 50% más de los calculado hasta ahora», *El diario.es*, 2 de març de 2019.

amb un tema concret, sembla que es descobreixin uns esdeveniments totalment desconeguts per la societat. Això és el que ha passat amb els camps de concentració que habilitaren l'exèrcit franquista i la posterior dictadura a l'Estat espanyol durant la Guerra Civil i la subsegüent postguerra. Aquestes informacions i les noves publicacions que han aparegut darrerament sobre aquest tema l'han presentat com una qüestió inèdita i desconeguda per la ciutadania. I en bona part aquesta visió és veritat, atès que el món concentracionari franquista és encara avui dia per a molta gent un tema desconegut. Però aquest desconeixement vol dir que els historiadors i les historiadores no l'han treballat? Significa que des del món de la història no s'han fet prou aportacions sobre aquesta temàtica? O es tracta d'un tema treballat però del qual, com succeeix malauradament en moltes ocasions, no s'ha fet suficient difusió entre la societat civil? En aquest article es volen donar resposta a totes aquestes preguntes a través d'un repàs exhaustiu de les aportacions que s'han fet en els darrers anys vinculades als camps de concentració franquistes a Espanya.

Els treballs de recerca i les publicacions lligades a la repressió franquista han estat molt centrades en la quantificació de les víctimes mortals i l'estudi de les diverses metodologies i característiques de la política repressiva. Tot i això, durant els darrers anys han aparegut diverses investigacions sobre el món dels camps de concentració, associades especialment a memòries de soldats que hi foren confinats i, al mateix temps, a causa de la seva contribució a la formació d'unitats de treballs forçats que actuaren durant els anys de guerra i la postguerra per tot el territori. Molts d'aquests estudis, com es veurà en aquest article, s'han realitzat des del món local. Són, doncs, uns treballs que tenen un valor important perquè han permès recuperar la història de molts d'aquells espais.

La creació i el funcionament dels camps de concentració franquistes estan lligats a l'evolució de la Guerra Civil (1936-1939). Durant el transcurs del conflicte, condicionat des del primer instant per l'avançament de les tropes rebels per ocupar el territori on no havia triomfat el cop d'estat, s'hagueren d'habilitar diversos espais com a camps de concentració per tancar tots els presoners republicans que anaven capturant les tropes esmentades durant les operacions militars que anaven executant. Aquells primers camps de presoners amb el temps

anaren evolucionant a través de tota una sèrie de normes que serviren per millorar el seu funcionament, atès que passaren de tenir una funció purament de confinament a ser recintes de repressió i de classificació per poder utilitzar tots aquells homes capturats com a mà d'obra barata per realitzar diverses modalitats de treballs forçats. L'experiència de tancar presoners de guerra en recintes concentracionaris no era nova, ja que s'havia utilitzat en altres conflictes bèl·lics: a la Guerra de Cuba (1895-1898), a la Segona Guerra dels Bòers (1899-1902) i especialment durant la Gran Guerra (1914-1918). El que sí que va ser una novetat fou la utilització d'aquells camps com a indrets per classificar els presoners de guerra republicans entre addictes o desafectes, i, segons la seva classificació, enviar-los a realitzar treballs forçats o, en el pitjor dels casos, a la presó per ser jutjats en judicis sumaríssims d'urgència. Fou en aquest moment quan va agafar forma el sistema repressiu franquista amb els camps de concentració. Aquells espais que s'habilitaren foren un primer esglau per castigar totes les persones vinculades a la República. La seva classificació, a través d'un sistema d'aval que només podien signar persones vinculades als colpistes i una xarxa d'informes elaborats per les noves estructures de poder de la futura dictadura (alcaldes, guàrdies civil, partit únic de FET y de las JONS i Església) on es recollien l'actuació i la vinculació del presoner amb el projecte republicà, serviria perquè la persona afectada fos alliberada o retinguda en un camp de concentració.

En el sistema repressiu vinculat al món concentracionari franquista també destaca la qüestió de les condicions de vida en què visqueren aquells presoners. Aquelles condicions només es poden qualificar com a terribles. La brutícia, la gana, les malalties i els maltractaments per part dels responsables de la seguretat dels camps marcaven la vida dels presoners republicans.

Les publicacions associades als camps de concentració franquistes recullen tots aquests aspectes: des dels estudis més acadèmics, que han utilitzat la documentació militar per explicar el funcionament, els sistemes de classificació o l'habilitació i la localització dels espais que s'utilitzaren, fins a les memòries de persones que patiren privació de llibertat en aquells indrets terribles i que ens han servit per saber d'una manera més precisa les condicions de vida que hi havia en aquells llocs de trist record.

Totes aquestes publicacions són les que es recolliran en aquest article, tot plegat amb l'objectiu de divulgar la important tasca de recerca que s'ha realitzat a l'entorn dels camps de concentració de Franco.

Les primeres aportacions: entre la memòria dels testimonis i els primers estudis vinculats a la repressió franquista

Els quasi quaranta anys que durà la dictadura franquista impossibilitaren les recerques i publicacions sobre els camps de concentració fins ben entrada la democràcia. Les persones que hi foren tancades havien d'amagar aquella experiència perquè havien perdut la guerra i, per tant, qualsevol manifestació pública d'aquells fets hauria suposat un risc per a la seva integritat. Pel que fa al món de la recerca, naturalment també estava condicionada pel règim dictatorial. Els seus professionals eren absolutament lleials a les noves autoritats i, per tant, no entraven dins dels seus interessos els estudis dedicats a la temàtica del món concentracionari o a la repressió exercida pel règim.

La primera referència bibliogràfica a la classificació dels soldats republicans en camps de concentració i la seva integració posterior en batallons de treballadors, la trobem al llibre del sacerdot José Á. Delgado Iribarren.² En aquest llibre es feia una primera aportació sobre un batalló de presoners de guerra ubicat en diverses localitats properes al front del nord de Còrdova.

Més enllà d'aquesta primera aproximació des de la perspectiva dels vencedors de la guerra, les primeres publicacions que tractaren els camps de concentració durant la Guerra Civil i que serviren per descobrir-los, aparegueren a finals dels anys setanta, coincidint amb els anys de la transició a la democràcia. Sense cap mena de dubte, el pioner a tractar la temàtica dels camps de concentració de manera concreta fou l'escriptor i historiador Joan Llach. Coincidint amb la mort del dictador, l'any 1975 Llach va publicar el llibre *Batallón de trabajadores* (Barcelona, 1975), reeditat posteriorment amb un altre

2. DELGADO IRIBARREN, José Á. *Jesuitas en campaña*. Madrid: Studium, 1956.

títol l'any 1978.³ En aquesta publicació, Llarch recreava la vida dels presoners republicans en diversos camps de concentració i batallons de treballadors a partir d'aportacions històriques i d'aportacions autobiogràfiques de la seva experiència en aquelles unitats. Cal esmentar que Llarch mateix va ser presoner entre el 1938 i el 1940, fet que dona al llibre un valor afegit. La seva experiència, conjuntament amb la que es recull d'altres testimonis que, com ell, passaren per altres camps de presoners i batallons de treballadors, són les que tenen un valor més destacat del llibre. Sobresurten les narracions dedicades al seu pas per batallons de treballadors a Alcanyís i Sòria, especialment l'apartat destinat a contar el funcionament del sistema d'aval. Una primera aportació que, tot i que en algun aspecte és confusa atès que en el llibre tant es parla dels camps de presoners franquistes com dels que organitzaren la República i l'exili francès, s'ha de valorar pel fet de ser la pionera i la que serví per trencar el silenci en relació amb aquesta temàtica.

Dins l'àmbit de les memòries personals publicades sobre aquesta temàtica en aquell context de finals dels anys setanta també s'ha d'esmentar un article publicat per Josep Rius Morgades⁴ sobre la presó habilitada del Cànem, una fàbrica ubicada al barri barceloní del Poblenou que funcionà per acollir tant presoners com presos pendents de ser jutjats i que per una qüestió de manca d'espai no es trobaven confinats a la presó Model de Barcelona.

En aquelles mateixes dates aparegué una primera aportació col·lectiva sobre les presons franquistes que recollia diverses referències a testimonis que foren internats en camps de concentració, així com a nombrosos destacaments penals. Publicada per l'editorial encara ubicada a l'exili Ruedo Ibérico,⁵ volia ser una primera aproximació a

3. LLARCH, Joan. *Batallón de trabajadores*. Barcelona: Vergi, 1975; reeditat posteriorment amb el títol *Campos de concentración en la España de Franco*. Barcelona: Producciones Editoriales, 1978.

4. RIUS I MORGADES, Josep. «El Cànem, camp de concentració del Poble Nou». *4 Cantons*, núm. 124, 1976, pàgs. 142-143.

5. SUÁREZ, A.; COLECTIVO 36. *Libro blanco sobre las cárceles franquistas 1939-1976*. París: Ruedo Ibérico, 1976. Amb la mateixa finalitat que l'anterior i amb testimonis sobre els camps de concentració d'Albatera, també es publicava des de Mèxic l'obra de MOLINA, José M. *El movimiento clandestino en España, 1939-1949*. Mèxic: Editores Mejicanos Unidos, 1976. Finalment, una primera aproximació a la repressió franquista a través de testimonis publica-

tot l'entramat repressiu franquista lligat al món penitenciari, tant a través de testimonis com de documents editats a l'exili republicà.

També en relació amb aquestes primeres aportacions vinculades amb experiències personals, un dels precursors a tractar la repressió dels presoners republicans a través de diversos testimonis fou l'historiador anglès Ronald Fraser. En el seu llibre,⁶ obra de referència sobre la temàtica de la Guerra Civil i la història oral, Fraser recollí el testimoni de diversos presoners que estigueren internats en els camps de concentració de Los Almendros i Albatera, tots dos a Alacant. Uns camps de presoners que fa tristesa recordar, ja que allí s'internaren tots els soldats republicans i civils que no pogueren fugir pel port d'Alacant al final de la guerra. Uns espais que afligeixen ateses les dures condicions de vida i la important repressió que s'hi visqueren.

La dècada dels setanta es va tancar amb l'aparició d'una nova aportació realitzada pels periodistes Jaume Fabre, Josep M. Huertas Claveria i Antoni Ribas.⁷ Assaig entre la recerca històrica i el periodisme, es tracta d'una aportació que repassa els primers vint anys de la dictadura franquista tot explicant diversos fets tan vinculats amb la repressió exercida pel règim com dels moviments opositors a aquest. Entre els capítols del llibre en destaca un de dedicat als camps de concentració que s'establiren a Barcelona, confegit a través de les informacions aparegudes a la premsa de l'època, com també de la recollida de diversos testimonis que passaren per aquells espais. Els autors aporten tant dades de les condicions de vida com de la ubicació dels camps, establien diferències entre els camps que s'habilitaren a Horta, al Poblenou (Cànem) i al Palau de Missions de Montjuïc.

da tot just després de la mort del dictador, la trobem a AROCA, J. *Los republicanos que no se exiliaron*. Barcelona: Acervo, 1976.

6. FRASER, Ronald. *Recuérdalo tú y recuérdaselo a otros. Historia oral de la Guerra Civil española*. Barcelona: Crítica, 1979. Aquesta obra fou posteriorment reeditada els anys 1997 i 2001. Pel que fa al camp de concentració de Los Almendros, també cal esmentar la novel·la que li va dedicar l'escriptor Max AUB. *Campo de los Almendros*. Madrid: Alfaguara, 1981. Hi narra els darrers dies de la guerra a Madrid i els tràgics fets succeïts al port d'Alacant, on milers de republicans quedaren immobilitzats tot esperant l'arribada de vaixells que els traslladessin a altres països.

7. FABRE, J.; HUERTAS, J.; RIBAS, A. *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*. Barcelona: La Magrana, 1978.

Una primera aportació important que va servir per obrir altres recerques vinculades a la temàtica d'estudi.

Durant la dècada dels anys vuitanta es continuaren publicant tant memòries de testimonis que passaren per camps de concentració com els primers treballs de recerca a partir de les limitades fonts documentals que es podien consultar durant aquells anys. Aquests estudis recolliren alguna referència als camps de concentració franquistes sempre dins aportacions globals vinculades a la repressió que efectuà el règim.

Pel que fa a les memòries de testimonis, aquestes continuaren contribuint a la mirada d'aquells homes que començaven a compartir amb la resta de la societat les seves experiències vitals. Unes aportacions, que tot i que eren limitades, ja que el nombre de llibres publicats era escàs i es feia en editorials petites o bé en autoedicions, ens serviren per conèixer com es vivia en aquells espais. Sense cap mena de dubte, una de les millors aportacions, no només d'aquells anys, relacionades amb les vivències d'un supervivent d'un camp de concentració, fou el llibre de Francesc Grau i Viader.⁸ *Rua de captius*, presentat com a memòries novel·lades, és un dels millors testimonis de com funcionaren els camps de concentració a Espanya. L'autor a través de la seva experiència ens narra des de la seva detenció, el pas per diversos camps de presoners provisionals i els trasllats en unes terribles condicions en tren, fins a la seva arribada a un dels camps de concentració més importants que s'habilitaren en aquella època i que al mateix temps estigué més temps en funcionament, el de Miranda de Ebro (Burgos). El més destacat de la publicació és com es narra amb detalls la vida diària dins d'aquell camp de concentració, des dels actes de propaganda fins a la gana que es passava o els càstigs que s'infligien als presoners. Un llibre imprescindible per comprendre que aquells indrets foren un dels elements més importants de la repressió franquista.

Les memòries publicades durant la dècada dels vuitanta tenien com a finalitat explicar les vivències dels autors en relació amb la guerra. Foren especialment testimonis interessants per conèixer les seves

8. GRAU I VIADER, Francesc. *Rua de captius*. Barcelona: Pòrtic, 1981. Posteriorment i de manera molt encertada, aquest llibre va ser reeditat per Club Editor, dins de la col·lecció La Cara Fosca de les Lletres, l'any 2014. La nova edició es completa amb una interessant reflexió de l'escriptora Marta Marín-Dòmine a l'entorn del que significà la derrota republicana.

experiències al front de batalla, des del moment que eren mobilitzats, passant per la formació, i les dificultats associades a la vida durant un context de guerra. En els casos dels soldats que foren fets presoners de guerra, dins d'aquestes memòries es dedicava algun apartat o capítol a explicar aquella experiència. Tot plegat, malgrat que són publicacions amb limitacions per part dels qui les escrivien, amb més bona voluntat que qualitat narrativa i en molts casos difícils de trobar, ens resulten fonamentals per recuperar testimonis que visqueren i patiren l'experiència d'estar reclosos en camps de concentració franquistes. Gràcies a ells es començà a saber l'existència dels camps de Miranda de Ebro, Aranda del Duero, Logronyo, Deusto, Albaterra i San Juan de Mozarrifar, entre d'altres, i sobretot les condicions de vida que patiren els presoners que hi passaren.⁹

Paral·lelament a aquestes publicacions, des de l'àmbit acadèmic es començaren a realitzar recerques per analitzar la repressió franquista. L'objectiu d'aquests primers estudis era mostrar la important repressió que va exercir el règim franquista, i molt concretament des de la perspectiva de les víctimes mortals. Es tractava d'estudis que posteriorment es publicaren i que mostraven aquella terrible repressió tant en general a tot Espanya com a l'àmbit més local. Pel que fa als apartats estudiats, n'hi havia algun que tractava de manera més específica el tema del sistema concentracionari franquista. Com es pot comprovar, foren aportacions on s'analitzava de manera global el sis-

9. La limitació de l'article ens impedeix comentar de manera detallada totes aquestes aportacions. A continuació es referencien en aquesta nota a peu de pàgina tant les localitzades per autors catalans com les que s'han trobat de testimonis d'altres localitats de la resta de l'Estat: ALBA, Víctor. *Sisif i el seu temps. II-Costa amunt*. Barcelona: Laertes, 1990; BENAIGES, J. *Vivències de un músico soldado en la Guerra Civil (1938-1939)*. Argentina: publicació de l'autor, 1990; GRÀCIA I CARDÚS, B. *La guerra que he viscut. Diari d'un portalliteres, 1937-1939*. Barcelona: Pòrtic, 1982; MARTÍ, J. *Coses viscudes. 1939-1945. Presons i camps de treball*. Rubí: publicació de l'autor, 1989; RIPOLL, J. *Els combatents anònims d'una guerra que no acabà el 39*. Barcelona: L'Aixernador, 1989; SÀBAT, J. *De vailet a la masia al camp de concentració*. Barcelona: autoedició, 1983; SORRIBAS, J. *Cridaré Visca Catalunya Lliure*. Barcelona: El Llamp, 1988; VENTURA, J. *El meu diari de guerra, 1937-1939*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1987.

Pel que fa a la resta de l'Estat, citem: GARCÍA PÉREZ, J.; SÁNCHEZ MARROYO, F. *La Guerra Civil en Extremadura. 1936-1986*. Badajoz: Hoy, 1986. SCHALEKAMP, J.A. *Mallorca, any 1936. D'una illa hom no en pot fugir*. Palma de Mallorca: Prensa Universitaria, 1981; VILA IZQUIERDO, J. *Extremadura: la Guerra Civil*. Badajoz: Universitas, 1983.

tema repressiu i, per tant, en aquests anys encara estem lluny de treballs monogràfics que tractin dels camps de concentració o dels treballs forçats. Aquestes primeres recerques i edicions es veieren molt condicionades per les restriccions a l'hora de consultar la documentació als arxius, tant judicials com militars, els quals foren els espais on es va custodiar la documentació.

D'entre aquests llibres cal destacar el publicat per Reig Tapia, que realitzà un estudi de desmitificació i denúncia del règim franquista.¹⁰ Simultàniament a aquest llibre es publicà la primera gran obra dedicada a la repressió franquista a Catalunya. Es tracta de l'edició de la tesi doctoral de Josep Maria Solé i Sabaté,¹¹ dirigida pel professor Josep Termes. En aquesta recerca l'autor analitza l'abast global de la repressió franquista sobre la societat catalana de la postguerra. És el primer estudi individualitzat, amb noms i cognoms, de totes les víctimes de la repressió, classificades per comarques. No només és un estudi de les víctimes mortals dels processos judicials que realitzà el règim a través dels judicis sumaríssims, sinó que també aporta les primeres referències globals d'àmbit català de la repressió als camps de concentració, batallons de treballadors, presons, depuracions, etc. Un estudi, tot i ser el primer, imprescindible per saber l'abast total de la repressió. L'autor va haver de realitzar un esforç titànic perquè en aquells anys les fonts d'informació eren molt limitades i, per tant, es va haver de basar en els registres de defuncions i dels cementiris. Pel que fa a l'aportació vinculada als camps de concentració, Solé i Sabaté hi dedicà un apartat específic en què a través de la minsa bibliografia, dels testimonis i de la documentació existent aconseguí establir la distribució d'aquells camps per tot el territori ubicant-los geogràficament per territoris. És, doncs, el primer treball que ofereix unes referències clares del funcionament i la localització dels camps de concentració a Catalunya.

10. REIG TAPIA, Alberto. *Ideología e historia (Sobre la represión franquista y la Guerra Civil)*. Madrid: Akal, 1986.

11. SOLÉ I SABATÉ, Josep M. *La repressió franquista a Catalunya (1938-1953)*. Barcelona: Edicions 62, 1986. La mateixa editorial reedità l'obra l'any 2003. Nosaltres hem utilitzat l'edició del 2003. En referència als camps de concentració, a les pàgines 62-63 hi ha una relació de camps ordenats per territori: Lleida, amb quatre camps; Cervera, amb dos; Tarragona, amb set; Reus i Barcelona, amb tres; Girona, amb dos, i Figueres, amb un.

El treball de Solé i Sabaté fou complementat per l'aportació realitzada per Borja de Riquer i Joan B. Culla al volum setè de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, dedicat al franquisme i la transició a la democràcia (1939-1988).¹² En aquest ampli estudi es dedicà un petit apartat als camps de concentració, els batallons de treball i les presons. Moltes de les dades aportades foren extretes del treball de Solé i Sabaté. S'hi feia una important síntesi dels fets on apareixien unes primeres xifres del nombre de presoners a Catalunya durant la guerra. L'estudi parla d'entre cent mil i cent cinquanta mil catalans que passaren per algun camp de concentració.

Durant la dècada següent, la dels noranta, es mantingué el mateix criteri que els anys anteriors, és a dir, publicacions de memòries de testimonis sobre les seves vivències durant la guerra i el seu pas per camps de concentració i treballs forçats, i estudis on apareixien referències parcials sobre el tema esmentat. Tot i aquests punts en comú, aquells anys també es van caracteritzar per l'aparició de noves recerques més exhaustives i detallades que serviren per posar les bases d'un futur salt qualitatiu en les aportacions vinculades als presoners de guerra republicans. Moltes d'aquestes aportacions es portaren a terme des d'estudis vinculats al món local. Especialment destacats fou el treball dedicat a la repressió franquista a Lleida, publicat per Mercè Barallat,¹³ i l'estudi de Montserrat Duch sobre la repressió franquista a Reus.¹⁴ En el primer dels casos esmenats es dedicà un apartat als camps de concentració que s'habilitaren i funcionaren, el qual s'elaborà a través de la documentació existent, la bibliografia i els testimonis entrevistats. A partir de la seva aportació es pogué començar a construir la història dels principals camps que funcionaren a Lleida: el de la Seu Vella, també conegut com el Castell, el del Seminari Nou i el de la fàbrica Vilalta. En aquest mateix sentit, a través de la recerca sobre els fets més destacats des del final de la guerra fins a inicis dels anys cinquanta a la ciutat de Reus, Montserrat Duch

12. RIQUER, Borja de; CULLA, Joan B. *El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*. Barcelona: Edicions 62, 1989, pàgs. 87-89.

13. BARALLAT I BARÉS, Mercè. *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

14. DUCH, Montserrat. *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.

aportà les primeres referències d'un dels camps de concentració més importants de Catalunya. Com es pot comprovar, els estudis locals dedicats als indrets on hi havia presència d'aquells espais de repressió van ser imprescindibles per començar a conèixer la seva història. L'estudi de Montserrat Duch serví per ubicar i traslladar les primeres dades dels camps de presoners que s'habilitaren a Reus, concretament dels camps que després de passar per diferents edificis es van instal·lar de manera definitiva el setembre del 1939 a l'Institut Pere Mata i a la caserna militar de Cavalleria.

A la resta de l'Estat cal esmentar els estudis que s'efectuaren a escala local o regional dedicats tant a la Guerra Civil com a la repressió franquista a Extremadura,¹⁵ el País Valencià¹⁶ i Màlaga.¹⁷ Tots ells van ser indrets on la repressió fou excepcional i on, per tant, hi hagué camps de concentració.

Posteriorment a aquestes aportacions, cal esmentar la publicació de nous estudis d'àmbit general. Com en altres casos, s'aportaven noves dades que volien tractar la repressió franquista a Espanya durant els anys quaranta. Llibres com el d'Alberto Reig Tapia¹⁸ dedicat a la figura de Franco i on esmenten més d'una trentena de camps de concentració franquistes, o el de José María Sabín,¹⁹ no tan centrat en el món concentracionari franquista i que posava més l'accent en el sistema penitenciari i el treball forçat associat a aquest.

L'any 1998 aparegué la primera monografia específica dedicada a un camp de concentració franquista: el de Nanclares de Oca (Àlaba).

15. GALLARDO MORENO, J. *La Guerra Civil en la Serena*. Badajoz: Diputació Provincial de Badajoz, 1994; CHAVES PALACIOS, J. *La represión en la provincia de Cáceres durante la Guerra Civil*. Cáceres: Universidad de Extremadura, 1995.

16. GABARDA, Vicent. *La represión franquista en el País Valenciano, 1938-1956*. València: Universitat de València, 1990; reeditada i ampliada per Edicions de la Universitat de València el 2007; ORS MONTENEGRO, M. *La represión de guerra y postguerra en Alicante (1936-1945)*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1995.

17. BARRANQUERO TEXEIRA, E. *Málaga entre la guerra y la posguerra. El franquismo*. Màlaga: Arguval, 1994; EIROA SAN FRANCISCO, M. *Viva Franco. Hambre, racionamiento, falangismo. Málaga, 1939-1942*. Màlaga: Artes Gráficas Aprisa, 1995.

18. REIG TAPIA, Alberto. *Franco «Caudillo»: mito y realidad*. Madrid: Tecnos, 1996.

19. SABÍN, José M. *Prisión y muerte en la España de posguerra*. Madrid: Anaya-Mario Munchnik, 1996.

El seu autor, Juan José Monago Escobedo²⁰ recreà de manera exhaustiva la construcció del camp, les condicions de vida, la repressió i les morts que s'hi produïren i els espais que compartien els presoners. Un lloc trist de recordar a causa de la violència que hi exerciren els seus responsables i les dures condicions de treball que patiren els presoners a la pedrera ubicada dins del mateix camp de concentració.

De manera paral·lela també es publicà un primer article monogràfic dedicat al tancament del darrer camp de concentració que funcionà dins l'Espanya de Franco, el situat a Miranda de Ebro (Burgos),²¹ i s'editaren unes interessants memòries sobre les vicissituds d'un presoner republicà als camps de concentració d'Albatera i Bétera,²² a Alacant. Una aportació, aquesta darrera, que serví per tenir més dades sobre les condicions de vida i mort d'aquells camps, així com sobre l'espai físic i geogràfic d'aquells indrets.

Pel que fa a Catalunya, es publicaren noves memòries de testimonis que tractaven, entre altres aspectes, la seva experiència com a presoners de guerra en camps de concentració franquistes.²³ Entre les memòries publicades cal destacar les del periodista Manuel Ibáñez Escofet,²⁴ on, a part de repassar la seva vida i la seva trajectòria professional, dedicà un capítol a una experiència que el marcà de per vida: la seva estada al camp de concentració d'Aranda de Duero. En aquest cas, les seves contribucions són interessants perquè explica fil

20. MONAGO ESCOBEDO, Juan. J. *El campo de concentración de Nanclares de la Oca (1940-1947)*. Vitoria-Gasteiz: Departamento de Justicia del Gobierno Vasco, 1998.

21. FERNÁNDEZ LÓPEZ, J.A. «Clausura del campo/depósito de concentración. Final de una década». *López de Gamiz: Boletín del Instituto Municipal de Historia de Miranda de Ebro*, núm. 32, 1998, pàgs. 73-81. Sobre els mateixos fets, posteriorment es va publicar un altre article: OJEDA SAN MIGUEL, R. «Miranda de Ebro. Campo de concentración. Ayer y hoy. 60 años de su creación -50 años de su clausura-». *López de Gamiz: Boletín del Instituto Municipal de Historia de Mianda de Ebro*, núm. 33, 1999, pàgs. 111-116.

22. MARCO I DACHS, Ll. *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*. Barcelona: Mediterrània, 1998.

23. En aquest cas, hem de destacar: RIERA ROURA, Joan. *Seixanta anys després. Remembrances de la nostra Guerra Civil 1936-1939*. Consell Comarcal del Baix Empordà, 1995. MASSANA CAMPS, Joan. *Memorias de un soldado del ejército popular*. Ollero y Ramos, Editores. 1996. PAC VIVAS, Manel. *Batalló de càstig. Memòries d'un vell lluitador d'origen pagès*. Lleida: Pagès, 1999.

24. IBÁÑEZ ESCOFET, Manuel. *La memòria és un gran cementiri*. Barcelona: Edicions 62, 1995.

per randa el dia a dia en el camp i les penúries que hi passà. El detall de la seva narració ens serveix per veure com funcionava el repartiment del menjar, la gana que hi havia, com s'articulava la propaganda franquista a través de l'assistència obligatòria a missa els diumenges o diverses tipologies de càstigs que s'aplicaven a presoners en diversos supòsits.

Finalment, dins l'apartat dels testimonis cal fer constar la informació aportada per l'historiador Jaume Sobrequés en relació amb l'experiència del seu pare, el també historiador Santiago Sobrequés. A través dels records recollits dins l'àmbit familiar i d'una font històrica tan important i rica com és la correspondència, en aquest article apareixen dades més que interessants vinculades a l'experiència de Santiago en un camp de concentració de Santander, una zona on s'habilità un nombre destacat de camps.²⁵

A finals dels anys noranta es publicà un dels treballs de referència de la renovació historiogràfica relacionada amb els estudis de la Guerra Civil i la repressió franquista. El llibre coordinat per Santos Juliá²⁶ cercava englobar dins del concepte de víctima, amb els corresponents matisos en tots els casos, tant els morts per la repressió republicana com els de la repressió franquista. Pel que fa a la temàtica que ens interessa, el llibre recollia les aportacions de l'historiador Francisco Moreno en el capítol dedicat a la repressió de la postguerra. En aquest apartat s'analitzava la repressió exercida per les noves autoritats als camps de concentració franquistes, entre els quals s'esmentaven els casos de Miranda de Ebro, San Marcos de León, La Granjuela (Còrdova), Castuera (Badajoz) i Albaterra (Alacant). En aquest estudi s'incloueren també xifres globals de presoners en els camps de concentració. Tot i això, les dades referenciades eren extretes de testimonis i memòries i, per tant, les aportacions no recolzen en documentació històrica conservada especialment als arxius militars. La utilització de noves referències no es produí fins uns anys després, a partir de l'any 2000, amb

25. SOBREQÜÉS, Jaume. «Itinerari de guerra i de postguerra d'un soldat republicà d'un exèrcit vençut. Epistolari de Santiago Sobrequés i Vidal des del front de l'est i des del camp de concentració de Santander (1938-1939)». *Quadern del Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona*, núm. 16, 2000, pàgs. 25-77.

26. JULIÀ, Santos (coord.); CASANOVA, Julián; SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan; MORENO, Francisco. *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.

l'obertura a la consulta de diversos arxius que permeteren fer un pas qualitatiu en les obres dedicades als camps de concentració franquistes, així com en el món dels batallons de treballs forçats i en el conjunt de la temàtica dedicada a la repressió franquista.

Noves fonts i noves aportacions. La publicació de monografies dedicades als camps de concentració franquistes

Les publicacions que aparegueren al tombant de segle es basaren en la utilització de fonts primàries inèdites fins a aquells moments, especialment les localitzades als arxius militars d'Àvila i Guadalajara. Però aquestes contribucions també estigueren motivades per l'interès de la societat civil a través dels moviments que es conegueren amb l'etiqueta de «recuperació de memòria històrica», els quals començaren a reclamar saber què havia passat durant els anys de la Guerra Civil i la dictadura franquista. Aquestes demandes se centraren especialment a localitzar les fosses comunes dels anomenats desapareguts de la Guerra Civil, a dignificar i senyalitzar els espais de memòria i a demanar indemnitzacions, reconeixements públics i l'anul·lació de les condemnes pels judicis del franquisme. Aquestes demandes tingueren una triple resposta. Per una banda, l'acadèmica, que prosseguí l'estudi dels fets i publicà diverses aportacions. En aquest sentit, cal destacar la celebració l'any 2002 d'un primer congrés dedicat en exclusiva a la temàtica dels camps de concentració i les presons franquistes, així com la realització de la primera tesi doctoral consagrada a aquesta temàtica, realitzada per l'historiador Javier Rodrigo. Una segona resposta va ser donada pels mitjans de comunicació, amb la publicació de llibres elaborats per periodistes que tingueren una gran acollida entre el gran públic i també amb l'aparició cada cop més habitual d'articles i reportatges tant als diaris com a la televisió.²⁷ Finalment cal destacar, a remolc de les de-

27. En relació amb les publicacions de caire periodístic, cal esmentar: TORRES, Rafael. *Los esclavos de Franco*. Madrid: Oberon, 2000; LAFUENTE, Isaías. *Esclavos por la patria. La explotación de los presos bajo el franquismo*. Madrid: Temas de Hoy, 2002. Aquest treball va ser reeditat i ampliat amb el mateix títol el 2018. També cal destacar l'aportació del perio-

mandes de les associacions de víctimes de la repressió franquista, l'interès de les institucions públiques per la temàtica en qüestió, amb l'aprovació de lleis destinades a indemnitzar les víctimes de la dictadura franquista²⁸ i a celebrar actes de reconeixement i reparació públics, i amb l'aprovació l'any 2007 de la que fou coneguda com a Llei de memòria històrica.²⁹ Aquesta llei fou molt ben rebuda, però també provocà un desencís per les seves limitacions. Una decepció que s'incrementà amb l'intent frustrat per part del jutge Baltasar Garzón de judicialitzar el tema dels crims del franquisme durant l'any 2008.

Un fet significatiu que ajudà a fer aquest pas endavant a l'hora d'impulsar l'estudi dels camps de concentració franquistes de manera monogràfica fou la celebració l'any 2002 del Congrés Internacional «Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme». Aquest esdeveniment va significar un impuls definitiu a la consolidació dels estudis sobre el món concentracionari franquista. Per primera vegada, el que fins a aquells moments era una matèria secundària en els estudis vinculats amb la repressió franquista es posava a la mateixa altura que altres continguts del sistema repressiu com podia ser la temàtica de les víctimes. El Congrés, organitzat pel Museu d'Història de Catalunya i el Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID) de la Universitat Autònoma de Barcelona,³⁰ va servir per visualitzar la im-

distista Pedro Pascual en la revista *Historia 16* a partir d'uns primers documents localitzats a l'Arxiu General Militar d'Àvila: PASCUAL, Pedro. «Informe especial: campos de concentración en España y batallones de trabajadoras». *Historia 16*, núm. 310, febrer 2002, pàgs. 8-29. Pel que fa a la televisió, TVE realitzà uns primers documentals: *Los campos de concentración de Franco*. Madrid: Radiotelevisión Española, Servicios Comerciales, cop. 1999; *La pesadilla de Castuera*. Madrid: Radiotelevisión Española, Servicios Comerciales, cop. 2004.

28. Vegeu un resum de les polítiques públiques de memòria a Catalunya vinculades a les indemnitzacions d'expresos polítics a: *Expresos políticos. Memòria dels ajuts concedits pel Govern català*. Barcelona: Memorial Democràtic / Generalitat de Catalunya, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació, 2009.

29. Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i s'amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura.

30. «Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el franquismo: congreso: 21, 22 i 23 d'octubre de 2002» / «Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme». Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2002.

portància que tingué dins l'entramat repressiu franquista el sistema que s'organitzà a l'entorn dels camps de concentració. Al mateix temps, també va servir per difondre diversos estudis locals i regionals sobre aquesta temàtica. El Congrés es va estructurar en quatre grans àmbits. Una primera secció es va dedicar als camps de concentració europeus i a cercar si existien antecedents i pautes per al model concentracionari franquista. La segona secció es va dedicar als camps de concentració durant la Guerra Civil i el franquisme, i s'hi presentaren diverses ponències i comunicacions sobre els camps de concentració a Espanya, els treballs forçats durant la guerra i la postguerra. Aquest conjunt d'estudis, que es recopilaren en la publicació de les actes,³¹ serviren per mostrar la diversitat de tipologies, temàtiques i procedències sobre la temàtica de la privació de llibertat durant aquells anys. Els estudis realitzats mostraren la diversitat geogràfica que hi hagué a l'entorn dels camps de concentració franquistes, amb contribucions que ensenyaven i explicaven el naixement, la formació, el funcionament i la localització de camps de concentració a Galícia,³² Cantàbria,³³ Extremadura,³⁴ Canàries,³⁵ al protectorat espanyol del Marroc³⁶ i a Castella i Lleó,³⁷ en aquest cas vinculats a camps concrets com el de Miranda de Ebro o el de Nanclares de Oca, amb presència de presoners estrangers.

31. Les ponències i les comunicacions presentades en aquest congrés es recolliren en una publicació col·lectiva: MOLINERO, Carme; SALA, Margarita; SOBREQÜÉS, Jaume (eds). *Congreso «Los campos de concentración y el mundo penitenciario en España durante la Guerra Civil y el franquismo»*. Barcelona: Crítica / Museu d'Història de Catalunya, 2003.

32. SUÁREZ, X.M. «Campos de concentración y prisiones en Galicia. Análisis de la población reclusa». A *Actas. Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la Guerra Civil i el franquisme*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya / UAB/CEFID, 2002.

33. ONTAÑÓN TOCA, A. «Campos de concentración y centros penitenciarios. Cantabria, 1937-1952». A *Actas. Els camps de concentració*.

34. GONZÁLEZ, A.; ORTIZ, P. «Memoria y testimonio del campo de concentración de Castuera». A *Actas. Els camps de concentració*.

35. GONZÁLEZ VÁZQUEZ, S.; MILLARES CANTERO, S. «Campos de concentración en Canarias (1936-1945)». A *Actas. Els camps de concentració*.

36. SÁNCHEZ MONTOYA, F. «Los campos de concentración y centros penitenciarios en Ceuta y Protectorado occidental español en Marruecos 1936-1939». A *Actas. Els camps de concentració*.

37. LABRADOR JUARROS, R.F. «Campos de concentración en la provincia de Burgos 1936-1939». A *Actas. Els camps de concentració*.

Finalment, la tercera i la quarta seccions del Congrés estigueren dedicades a l'estudi de les presons franquistes i a analitzar els arxius i les fonts documentals del món concentracionari i penitenciari espanyol.

Poc després, els textos presentats al Congrés sobre camps de concentració franquistes es concretaren en dos llibres: el ja esmentat, on es recollien totes les comunicacions presentades, i un altre on s'aplegaven les ponències encarregades i una selecció de les comunicacions presentades.³⁸ Es tractava, doncs, del primer llibre on de manera monogràfica s'analitzaven els camps de concentració a través d'aportacions documentals inèdites. Va ser una obra que va marcar un punt de partida en la historiografia sobre la repressió franquista, ja que mostrava una visió de conjunt del paper que tingué la violència en la construcció de l'estat franquista i la importància que tingueren en aquesta arquitectura l'organització dels camps de concentració i els treballs forçats.

Aquesta renovació no hauria estat completa sense els treballs de l'historiador Javier Rodrigo, el primer a estudiar i publicar una monografia completa dedicada exclusivament als camps de concentració de Franco. Després de realitzar unes primeres aportacions en diversos articles³⁹ i d'elaborar la ponència principal del congrés sobre els camps de concentració i el món penitenciari, Javier Rodrigo publicà la seva

38. MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQÜÉS, J. *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2003.

39. RODRIGO SÁNCHEZ, Javier. «La bibliografía sobre la represión franquista. Hacia el salto cualitativo». *España Contemporánea*, núm. 19, 2001, pàgs. 151-169; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Vae victis! La función social de los campos de concentración franquistas». A MIR CURCÓ, C. (coord.). «La represión bajo el franquismo». *Ayer*, núm. 43, 2002, pàgs. 163-188; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Cap als orígens dels camps de concentració franquistes. Breus apunts per a la història concentracionaria espanyola». *L'Avenç*, núm. 272, 2002, pàgs. 12-15. RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Campos de concentración a escala local: algunas consideraciones teóricas». A PAYÀ, P. (ed.). «La implantación del franquismo en la comarca». *Dossier de Revista del Vinalopó*, núm. 4, 2001, pàgs. 13-29; RODRIGO SÁNCHEZ, J.; BLASCO, D. «Fuentes para el estudio de la Guerra Civil española: el Archivo General Militar de Ávila (AGMA)». *España Contemporánea*, núm. 21, 2002, pàgs. 217-225; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Memoria e historia en posguerra. Los campos de concentración franquistas». *Enfrentaments civils: postguerres i reconstruccions. Actes del Segon Congrés Recerques*. Lleida: Pagès, 2002, vol. II, pàgs. 1137-1150; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «En el limbo de la historia. Los campos de concentración franquistas, entre el olvido oficial y el uso público». A FORCADELL, C.; PASAMAR, G.; PEIRÓ, I.; SABIO, A.; VALLS, A. (eds.). *Usos de la historia y políticas de la memoria*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, pàgs. 55-72; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Prisioneros de guerra y campos

primera monografia dedicada als camps de concentració franquistes⁴⁰ i, posteriorment, una ampliació de la seva recerca on recollia les dades aportades i les conclusions de la seva tesi doctoral (Barcelona, 2005). Aquest segon llibre és un estudi global sobre els camps de concentració franquistes, des de la seva aparició a mitjan 1936 sense cap mena de regulació ni organització, passant per la centralització del seu funcionament a partir del 1937 amb la creació de la Inspección General de los Campos de Concentración de Prisoneros (ICCP), l'evolució normativa en la classificació de presoners, el naixement dels diversos camps de presoners seguint l'evolució de la guerra, els camps de concentració de la postguerra i el naixement i funcionament dels batallons de treballadors, fins a arribar a l'any 1947, en què es va clausurar el darrer camp de concentració, el de Miranda de Ebro. En el llibre també es recullen experiències personals de presoners que passaren per aquells espais, les quals aporten les dures condicions de vida i l'objectiu que cercaven les autoritats franquistes de reeducar i adocctrinar els presoners de guerra republicans a través de la repressió, la propaganda i la gana. Tot plegat, com dèiem, conforma la primera aportació monogràfica dedicada al tema dels camps de concentració a partir de la consulta i l'anàlisi de la documentació inèdita fins a aquells moments conservada als arxius militars d'Àvila i Guadalajara. El seu llibre era un pas definitiu per recuperar de l'oblit la història dels presoners republicans i dels camps de concentració franquistes.

A partir de mitjan dècada dels anys 2000 es publicaren tant treballs de caire monogràfic, amb cada cop més aportacions de documentació inèdita,⁴¹ com monografies de caràcter regional, local o exclusivament

de concentración. Apuntes sobre la literatura reciente». *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 2, 2003, pàgs. 295-306.

40. RODRIGO SÁNCHEZ, Javier. *Los campos de concentración franquistas. Entre la historia y la memoria*. Madrid: Siete Mares, 2003.

41. BARRIUSO BABOT, Jordi. *Camps de concentració i unitats disciplinàries de treballadors a l'Espanya de Franco*. Treball de recerca de doctorat. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2005; IDO, A.; EIROA, M. (eds.). «Los campos de concentración franquistas en el contexto europeo». *Ayer* (dossier), núm. 57, 2005, pàgs. 19-187; EGIDO LEÓN, A.; EIROA SAN FRANCISCO, M. «Los campos de concentración franquistas: del olvido a la memoria». A CUESTA, J. (dir.). *Memorias históricas de España (siglo xx)*. Madrid: Fundación F. Largo Caballero, 2008, pàgs. 260-274; GÓMEZ BRAVO, G. *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista. 1939-1950*. Madrid: Taurus, 2009.

dedicades a camps de concentració concrets.⁴² Al mateix temps, es continuaren fent aportacions interessants des de la perspectiva memorialística a partir de diverses memòries realitzades per testimonis.⁴³

Aquestes publicacions tracten tant els camps de concentració com els treballs forçats amb l'objectiu d'explicar el funcionament d'aquests darrers. Sense la tasca de concentració i classificació dels presoners de guerra republicans que s'efectuà des dels camps de concentració, no s'hauria pogut articular el sistema de treballs forçats enquadrats en els anomenats batallons de treballadors. D'aquests estudis, cal destacar les aportacions realitzades des del món local i regional.⁴⁴

42. Dins de totes aquestes publicacions que aparegueren, cal destacar: FERNÁNDEZ LÓPEZ, J.A. *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*. Miranda de Ebro: edició pròpia, 2004; SUÁREZ MARTÍNEZ, X.M. «Campos de concentración e prisiones en Galicia (1936-1949)». A BARRERA BEITIA, E. et al. *A represión franquista en Galicia*. Narón: Asociación Cultura Memoria Histórica Democrática, 2004; GONZÁLEZ CORTÉS, J.R. «Origen y desarrollo de los campos de concentración franquistas en Extremadura». *Revista de Estudios Extremeños*, núm. 1, 2006, pàgs. 257-288; LÓPEZ RODRÍGUEZ, A.D.; LEÓN CÁCERES, G.; GONZÁLEZ CORTÉS, J.R. *El sistema de campos de concentración franquistas. El campo de concentración de Castuera*. Mèrida: Amecadec, 2010; ORTIZ ABRIL, R.F. *El campo de concentración de San Juan de Mozarrifar (Zaragoza)*. Saragossa: Huella Digital, 2009. BADIOLA ARIZTIMUÑO, A. *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia*. Bilbao: Txertoa, 2011.

Per a una visió de conjunt de totes les aportacions realitzades des del món local i regional, les monografies i les memòries en relació amb els camps de concentració franquistes, vegeu l'excel·lent treball de GONZÁLEZ CORTÉS, José R. «La represión franquista en la bibliografía: campos de concentración y trabajos forzados». *Revista de Estudios Extremeños*, núm. 11, 2011, pàgs. 751-814. SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan (dirs.). *El franquisme a Catalunya*. Vol. 1, *La dictadura totalitària: 1939-1945*. Vol. 5, *La represió franquista a Catalunya (1938-1977)*. Barcelona: Edicions 62, 2005. DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La represió franquista a Barcelona: 1939-1945*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2006.

43. ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESOS POLÍTICS. *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001. BARTOLOMÉ MERODIO, S. *Testimoni d'un excombatent de la República i de la Guerra Civil espanyola 1936-1939*. Barcelona: 2003. VENDRELL MARIEGES, Josep. *Pàgines viscudes de guerra i captiveri (1936-1940)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004. SOLÉ BARRIAU, Queral. *A les presons de Franco*. Barcelona: Proa, 2004. PALLAS I FERRER, Paulí. *Vides truncades. Memòries d'un quinto del POU*. Girona: CCG, 2005. TOMÁS GUIX, Enric; FERRET I JULIÀ, Josep. *Cal que sapiguen de nosaltres... Vilafranquins al front i als camps de concentració 1936-1943*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Vilafranca del Penedès, 2006. RUBIO, Tàrio. *Per les presons de Franco. Memòries d'un pres de la postguerra 1936-1945*. Valls: Cossetània, 2007. FARRÉS BAQUÉS, Josep. *De soldat de la República a presoner de Franco*. Valls: Cossetània, 2012; ARAU, Ramon. *De la utopia al camp de concentració. Record d'un soldat de la lleva del biberó*. Barcelona: Viena, 2014.

44. En aquest cas, la primera monografia dedicada a aquesta temàtica fou: BEAUMONT, Edurne; MENDIOLA, Fernando. *Esclavos del franquismo en el Pirineo: La carretera Igal-*

Finalment, cal destacar que durant aquest període es va presentar el primer projecte expositiu vinculat amb la temàtica dels camps de concentració. Es tracta de la mostra fotogràfica elaborada per Ana Teresa Ortega: «Cartografies silenciades». ⁴⁵ Aquest treball es basa en una exhaustiva investigació feta en els arxius de l'Exèrcit, l'Arxiu del Regne de València, el del Tribunal de Comptes i els arxius d'altres organismes que custodien documentació de diversa índole sobre la Guerra Civil. Ortega va identificar la localització exacta dels edificis i els espais que van ser utilitzats com a camps de concentració o llocs

Vidángoz-Roncal (1939-1941). Tafalla: Txalaparta, 2006. Fernando Mendiola s'ha convertit en un dels principals especialistes a l'hora de tractar i analitzar el sistema de treballs forçats durant el franquisme, tema en el qual ha fet diverses aportacions: «Of Firms and Captives: Railway Infrastructures and the Economics of Forced Labour (Spain, 1937-1957)». *Revista de Historia Industrial*, núm. 68, 2017, pàgs. 165-192; «El trabajo forzado en infraestructuras ferroviarias bajo el franquismo (1938-1957): una estimación cuantitativa». *Tst: Transportes, Servicios y Telecomunicaciones*, núm. 25, 2013, pàgs. 40-62; «El impacto de los trabajos forzados en la economía vasconavarra (1937-1945)». *Investigaciones de Historia Económica = Economic History Research*, vol. 8, núm. 2, 2012, pàgs. 104-116; «Batallones disciplinarios de soldados trabajadores: castigo político, trabajos forzados y cautividad». *Revista de Historia Actual*, núm. 2, 2004, pàgs. 31-48. Posteriorment les aportacions se succeïren a través d'aportacions vinculades a recerques de caire regional: ALGARBANI, J. «La represión en el sur de España. Los batallones de trabajadores». *Almajar: Revista de Historia, Arqueología y Patrimonio de Villamartín y la Sierra de Cádiz*, núm. 3, 2006, pàgs. 183-191; RODRIGO SÁNCHEZ, J. «Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco». *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 6 (dossier monogràfic), *Generaciones y memoria de la represión franquista: Un balance de los movimientos por la memoria* (coord.: GÁLVEZ, S.). DUEÑAS ITURBE, Oriol. *Els esclaus de Franco*. Badalona: Ara Llibres, 2007; CLARÀ, Josep. *Esclaus i peons de la nueva España. Els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 2007 (Quaderns del Cercle, 23).

Pel que fa als treballs forçats, cal destacar el treball d'ACOSTA BONO, G.; GUTIÉRREZ MOLINA, J.L.; MARTÍNEZ MACÍAS, L.; RÍO SÁNCHEZ, Á. del. *El canal de los presos (1940-1962)*. *Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*. Barcelona: Crítica, 2004.

45. Aquesta exposició itinerària per tot Espanya. A Barcelona s'exposà al Palau de la Virreina, a l'espai Xavier Miserachs, entre el 19 de juliol i el 9 de setembre de 2007. Altres espais on s'exposà foren: del 30 de setembre al 7 de novembre de 2010, sala Thesaurus - La Nau, a València; del 25 de febrer al 12 de juny de 2011, Gernikako Bakearen Museoa Fundazioa / Fundació Museo de la Paz, a Gernika (Biscaia, Euskadi); del 27 de juliol al 20 de novembre 2011, Auditorio de Galicia, Sala Isaac Díaz Pardo, a Santiago de Compostel·la. Per a més informació, vegeu: www.uv.es/cultura/v/docs/expiticartografiesilenciades10.htm (darrera consulta: 31 de març de 2020). Un precedent d'aquesta mostra fou la que realitzà el Museu d'Història de Catalunya titulada «Les presons de Franco» (2004), exposició que se centrà a tractar els centres penitenciaris franquistes: la vida a la presó, el règim carcerari, les presons de dones, els judicis, els carcellers, les famílies dels presos... Un recorregut per la vida de tots els qui van patir la manca de llibertat i tractes vexatoris per defensar unes altres idees.

de repressió durant i després de la sublevació franquista. Un element important del projecte foren els documents, els plànols i la informació complementària que delimità la informació generada per les imatges.

Les darreres aportacions: diversitat regional i noves propostes interdisciplinàries

Després de la celebració de diversos congressos dedicats a mostrar les darreres aportacions respecte a la Guerra Civil, la publicació de noves recerques dedicades als camps de concentració i als treballs forçats es va consolidar i fins i tot va fer un salt qualitatiu. Les noves contribucions serviren per ampliar els coneixements ja existents i, al mateix temps, per ensenyar noves perspectives vinculades amb aquesta temàtica. Una mirada que en alguns casos aniria més enllà de l'òptica històrica i, per tant, donaria peu a mirades interdisciplinàries. En aquest sentit, es consolidaren mirades des del patrimoni, la didàctica⁴⁶ i la psicologia.⁴⁷ Paral·lelament a les contribucions des de la historiografia —podríem dir-ne— tradicional, es mantingueren i fins i tot s'incrementaren els estudis que aportaven noves fonts d'informació, com l'obertura a la consulta dels arxius del Tribunal de Cuentas.

Catalunya va ser un lloc de referència amb aquestes noves publicacions. En aquest sentit, cal destacar els treballs de l'historiador Aram Monfort i, molt concretament, per al cas del camp de concen-

46. En aquest cas, hem de destacar GONZÁLEZ CORTÉS, J.R. *El sistema de campos de concentración franquistas. El campo de concentración de Castuera. Unidad didáctica*. Mèrida: Amecadec, 2011.

47. Les primeres aportacions des d'una mirada allunyada de la història es feren des de l'àmbit psiquiàtric. En aquest cas, cal destacar: Bandrés, J.; Llavona, R. «La psicología en los campos de concentración de Franco». *Psicothema*, vol. 8, núm. 1, 1996, pàgs. 1-11. En aquesta línia d'investigació sobre els treballs de Vallejo Nágera es pot consultar: RICHARDS, M. *Un tiempo de silencio. La Guerra Civil y la cultura de la represión en la España de Franco, 1936-1945*. Barcelona: Crítica, 1999; VINYES, Ricard. «Construyendo a Caín. Diagnósis y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos políticos». *Ayer*, núm. 44 (dossier), *El Sexenio democrático* (ed.: SERRANO, R.), 2001, pàgs. 227-250; i VINYES, Ricard. «Construint Caïm: diagnósi i teràpia del disident: les investigacions psiquiàtriques militars d'Antonio Vallejo Nágera amb preses i presos polítics». *Revista de Catalunya*, núm. 169, 2002, pàgs. 9-30.

tració d'Horta. El seu estudi va ser un dels primers que es dedicaren a explicar un cas concret d'un camp de concentració, en aquesta ocasió el que es va ubicar al barri barceloní d'Horta, tot contextualitzant-lo amb el sistema repressiu franquista a la ciutat de Barcelona. El seu estudi derivà en una tesi doctoral que acabà concretant-se en la publicació d'una monografia i de diversos articles.⁴⁸ Com dèiem, Monfort analitzà fil per randa no només la història del camp de concentració d'Horta de Barcelona, sinó també altres sistemes repressius que s'ubicaren a la capital catalana, des de batallons de treballadors fins a les presons que s'habilitaren a l'entorn de la presó Model. A partir de la documentació militar localitzada especialment a l'Arxiu Militar d'Àvila i les noves dades localitzades a l'Arxiu Intermedi de la Regió Militar Pirinenca (AIRMP), ubicat al quarter del Bruc de Barcelona, i de les dades localitzades al fons de la presó Model de Barcelona de l'Arxiu Nacional de Catalunya, Monfort feu un repàs exhaustiu i detallat de la repressió exercida a Barcelona. Un treball on incidí molt en el fet de diferenciar el que fou camp de concentració del que fou presó provisional i que el portà a demostrar que a Barcelona només existí un únic camp de concentració: el d'Horta. Finalment, la seva recerca també serví per mostrar de manera detallada la localització dels camps de concentració a Catalunya. Aquest punt li ha permès ser un dels màxims especialistes en la matèria, a partir d'ampliar les seves aportacions a través de la publicació de diversos estudis locals sobre camps de concentració concrets, com foren els habilitats a la província de Lleida⁴⁹ o a Granollers.⁵⁰ Altres estudis de caire local que cal destacar per les aportacions que realitzaren foren

48. MONFORT, Aram. «Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta». *L'Avenç. Revista d'Història i Cultura*, núm. 311, 2006, pàgs. 42-49; MONFORT, Aram. *Barcelona 1939, ocupació i repressió militar. El camp de concentració d'Horta i les presons de la ciutat*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007; MONFORT I COLL, Aram. *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*. Barcelona: L'Avenç, 2008; MONFORT I COLL, A. «Los campos de concentración franquistas y su funcionamiento en Cataluña». *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. LXIX, núm. 231, 2009, pàgs. 147-178.

49. MONFORT I COLL, Aram. «Els camps de concentració franquistes a la província de Lleida». *Centre de Recerques del Pla d'Urgell. Mascaña*, núm. 7, 2016, pàgs. 115-128.

50. MONFORT I COLL, Aram. «Els camps de concentració franquistes a Catalunya: el cas de Granollers». *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, núm. 22, 2018, pàgs. 141-161.

el del camp de concentració de Cervera⁵¹ a partir de les recerques de l'historiador Josep Calvet a l'entorn del pas de frontera durant la Segona Guerra Mundial i de la utilització de diversos espais per retenir les persones que fugien del conflicte i travessaven de manera il·legal la frontera pels Pirineus (jueus, soldats de diverses nacionalitats, etc.),⁵² així com els articles dedicats als camps de concentració de Reus⁵³ i Figueres.⁵⁴ Tots ells aportaren noves dades gràcies a la documentació localitzada tant en arxius municipals dels indrets on s'habilitaren els camps de concentració, com en arxius comarcals i provincials. Noves dades que en molts casos anaven acompanyades de llistats dels presoners que estigueren reclosos en aquells espais.

Altres treballs que cal destacar sobre els camps de concentració foren els dedicats a estudiar recintes de repressió ubicats en diverses regions. Entre aquestes aportacions cal esmentar les dedicades al camp de concentració d'Orduña (1937-1939),⁵⁵ l'estudi dels camps de presoners i treballs forçats a la vall d'Albaida (1938-1947),⁵⁶ l'estudi sobre el camp de concentració de Portaceli (1939-1942),⁵⁷ les tesis doctorals presentades l'any 2015 per Ascensión Badiola, centrada en la repressió franquista a Euskadi,⁵⁸ i el 2018 per María José Ramos, dedicada

51. CALVET, Josep. «Cervera en el món concentracionari franquista. Una aproximació». *Miscel·lània Cerverina*, núm. 20, 2010, pàgs. 197-223. Vegeu també OLIVA LLORENS, Jordi. *Línia L-2: itinerari pels espais de la Guerra Civil a la Segarra*. Lleida: Pagès / Memorial Democràtic, 2008.

52. CALVET, Josep. *Les muntanyes de la llibertat*. Barcelona: L'Avenç, 2008.

53. CARRILLO CARO, Jordi. *Excluidos: Los campos de concentración franquistas, el caso de Reus (1939-1942)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.

54. BERNILS, Josep M. «L'antic camp de concentració de Figueres». *Hora Nova*, núm. 17-23, 2003, pàg. 10; CLARÀ, Josep. «El camp de concentració de Figueres (1939-1942)». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 47, 2016, pàgs. 475-495.

55. EGIGUREN, Joseba. *Prisioneros en el campo de concentración de Orduña, 1937-1939*. Donostia: Ttarttalo, 2011.

56. CLIMENT I PRATS, Josep M. *El treball esclau durant el franquisme: la vall d'Albaida (1938-1947)*. València: Universitat de València, 2016.

57. ARNAL, Rafael V. (coord.). *El camp de concentració de Portaceli (1939-1942)*. Tavernes Blanques (València): L'Eixam, 2017.

58. BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión. *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadoras en el comienzo de la postguerra*. Tesis doctoral inèdita. Universidad del País Vasco, 2015.

als camps de concentració de la província de Còrdova,⁵⁹ i finalment la recerca realitzada per Maria Eugènia Jaume dedicada als treballs forçats i als camps de concentració a Mallorca (1936-1942).⁶⁰ També cal fer un esment especial del llibre dedicat a l'estudi del camp de concentració de San Marcos de León realitzat per José Cabañas a partir del diari del soldat català Jaume Cusidó Llobet. A partir d'aquesta font, l'autor realitza un estudi detallat del camp esmentat a través de documentació, l'aportació de llistats de catalans que estigueren presos en el camp i de fonts orals.⁶¹

Els estudis d'àmbit regional també es concretaren amb aportacions interessants des del camp dels treballs forçats. Entre els estudis que s'han de destacar cal esmentar el treball d'Oriol Dueñas dedicat als danys causats per la Guerra Civil en les infraestructures a Catalunya i la seva reconstrucció posterior, unes reparacions en les quals tingueren un paper destacat els presoners de guerra.⁶² Pel que fa a la resta d'Espanya, cal al·ludir als treballs de Juan Carlos García Funes sobre els batallons de treballadors a Castella i Lleó,⁶³ el d'Ángel Organero sobre la presència de treballadors forçats toledans a Navarra⁶⁴ o el d'Aiala Oronoz dedicat als treballs forçats a Guipúscoa.⁶⁵ Tots aquests estudis es fixaren en el sistema d'explotació que organitzà el regim franquista a l'entorn dels presoners de guerra republicans,

59. RAMOS ROVÍ, María J. *Campos de concentración de prisioneros, evadidos y batallones de trabajadores en la provincia de Córdoba (1938-1942)*. Tesi inèdita. Còrdova: Universidad de Córdoba, 2018.

60. JAUME I ESTEVE, Maria E. *Esclaus oblidats: els camps de concentració a Mallorca (1936-1942)*. Palma de Mallorca: Documenta Balear, 2019.

61. CABAÑAS GONZÁLEZ, José. *Convulsiones. Diario del soldado republicano Jaume Cusidó Llobet (agosto 1938 - mayo 1939). Prisioneros catalanes en el «gulag» de León*. Lleó: Lobo Sapiens, 2019. En relació amb la història del camp de concentració de San Marcos, de Lleó, vegeu també: LÓPEZ ALONSO, Tània; GALLO RONCERO, Sílvia. *San Marcos. El campo de concentración desconocido*. Lleó: Lobo Sapiens, 2012.

62. DUEÑAS ITURBE, Oriol. *La gran destrucció. Els danys de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1957)*. Lleida: Pagès, 2015.

63. GARCÍA-FUNES, Juan C. *A recoger bombas. Batallones de Trabajo forzado en Castilla y León (1937-1942)*. Segòvia: Atrapasueños, 2016.

64. ORGANERO, Ángel. *Batallón de pico y pala: cautivos toledanos en Navarra (Lesaka, 1939-1942)*. Arre (Navarra): Pamiela, 2015.

65. ORONOZ MITXELENA, Aiala. *A pico y pala. Trabajos forzados en Gipuzkoa. Destacamento penal de Irun (1942-1944)*. Lasarte: Asociación Republicana Irunesa Nicolás Gue-rendian, 2018.

les feines que feren, les condicions de vida que hagueren de suportar i la repressió que estava associada a aquell model de treball forçat.

Aquests darrers anys s'han fet aportacions interessants vinculades als camps de concentració des d'altres disciplines. Ja hem esmentat els casos de la psicologia o la didàctica. Però creiem especialment enriquidores les darreres publicacions que uneixen l'estudi dels camps de concentració franquistes amb l'arqueologia.⁶⁶ Des d'una mirada interdisciplinària, en els darrers temps s'han realitzat excavacions en antics camps de concentració franquistes que ens han aportat noves dades vinculades amb aquells espais. Podríem parlar d'estudis d'arqueologia concentracionària sobre diversos camps de concentració. Els casos més estudiats foren els de Galícia. En concret, parlem de l'estudi de l'antic camp de concentració de Camposancos, on els autors José Ballesta i Ángel Rodríguez analitzaren els grafitis deixats pels presoners a les parets dels edificis on s'ubicà el camp de concentració.⁶⁷ Aquells dibuixos que es conservaren es convertiren en un valuós testimoni per reconstruir la història dels presoners republicans que foren tancats en aquell camp. En el mateix sentit, cal mencionar els treballs arqueològics realitzats al camp de concentració de Castuera.⁶⁸ Les campanyes que es realitzaren al seu entorn se centraren a

66. L'arqueologia de la Guerra Civil és una branca cada cop més consolidada que té per objectiu conèixer els vestigis i els espais vinculats a aquell conflicte bèl·lic. Al seu entorn ha sorgit un nou espai d'estudis vinculats a l'arqueologia de la repressió. Aquest àmbit de coneixement arqueològic té com a principal nucli d'acció la problemàtica de les fosses i l'estudi dels espais punitius com a presons i camps de concentració. Per a més informació sobre aquest camp d'estudi més enllà del tema de la Guerra Civil, vegeu: SOLÉ I BARJAU, Queralt; JANÉ CHECA, Óscar. «L'arqueologia del món modern i contemporani. Noves perspectives». *Afers: Fulls de Recerca i Pensament*, vol. 29, núm. 78, 2014.

67. BALLESTA, José; RODRÍGUEZ GALLARDO, Ángel. «Camposancos: una impremta de los presos del franquismo». *Complutum*, núm. 19, 2008, pàgs. 197-211.

68. GONZÁLEZ-RUIBAL, Alfredo. *Arqueología de un campo de concentración. Informe de las excavaciones en el campo de Castuera (Badajoz, España), 1939-1940*. Campaña 2010. CSIC, 2010. Es pot consultar en línia a <https://digital.csic.es/handle/10261/34407> (darrera consulta: 1 d'abril de 2020).

A Catalunya cal destacar el treball de fi de grau inèdit, dedicat a l'estudi arqueològic de l'antic camp de concentració d'Horta de Barcelona, de LÓPEZ-EGEA VIVES, Àngel. *El camp de concentració d'Horta. L'edifici de Llevant (1939-1940)*. Treball final del grau d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Bloc d'Arqueologia Medieval i Postmedieval. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2018. Es pot consultar en línia a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/142247> (darrera consulta: 1 d'abril de 2020).

estudiar el perímetre del camp, un dels pocs que ha conservat vestigis, les latrines i els barracons. Les dades que s'obtingueren serviren per saber més sobre el funcionament d'aquell camp de concentració.

Finalment, abordarem les darreres obres generals publicades a l'entorn del sistema repressiu franquista que tracten sobre els camps de concentració, així com l'última monografia publicada dedicada en exclusiva a tractar aquesta temàtica. Entre les darreres aportacions cal esmentar el treball de Paul Preston.⁶⁹ L'historiador britànic, amb el seu llibre de títol provocador, ja que utilitza els conceptes d'holocaust i d'extermini per referir-se al projecte franquista d'eliminar els possibles opositors republicans, tractà en un petit apartat el desenvolupament i funcionament dels camps de concentració i treballs forçats dels presoners republicans. En el mateix sentit cal esmentar el treball de Gutmaro Gómez i Jorge Marco.⁷⁰ Aquest llibre se centrà principalment en el sistema penitenciari a través d'històries personals. Per tant, les presons constitueixen el principal fil conductor del llibre. Les referències als camps de concentració són poques però interessants i serveixen per mostrar les vinculacions que hi havia entre el sistema de camps de concentració i treballs forçats i el sistema penitenciari.

En relació amb el sistema repressiu de la privació de llibertat durant la dictadura franquista, cal esmentar la publicació coordinada per Pedro Oliver Olmo i Juan Carlos Lozano i dedicada a les presons i a les institucions punitives. Aquest llibre, nascut arran del congrés celebrat l'abril del 2013 a Ciudad Real, aporta dades interessants sobre els batallons de treballadors obtingudes a través de les recerques realitzades per Josep Màrius Climent a partir de la documentació del Tribunal de Cuentas; sobre els camps de concentració i els espais de reclusió a les Illes Balears, en un estudi realitzat per David Ginard, o sobre el funcionament de l'hospital de presoners del carrer Tallers de Barcelona, en un treball elaborat per Oriol Dueñas i Queralt Solé.⁷¹

69. PRESTON, Paul. *L'holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Barcelona: Base, 2011.

70. GÓMEZ BRAVO, Gutmaro; MARCO, Jorge. *La obra del miedo. Violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950)*. Barcelona: Península, 2011.

71. OLIVER OLMO, Pedro; LOZANO, Juan Carlos (coords.). *La prisión y las instituciones punitivas en la investigación histórica*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla la

Coordinat per Gutmaro Gómez Bravo i per Aurelio Martín Najera,⁷² es publicà un recull d'aportacions de diversos especialistes focalitzades totes elles a explicar la persecució que patiren els republicans espanyols en finalitzar la Guerra Civil. Dividit en dues parts, la primera se centra a explicar la persecució que patiren els exiliats republicans en el context de la Segona Guerra Mundial. La segona part se centra en la repressió franquista que es produí sobre els vençuts en la Guerra Civil. Aquest apartat té tres capítols: un de dedicat als camps de concentració franquistes, realitzat per José Ramón González Cortes; dues contribucions relacionades amb els treballs forçats, escrites per Fernando Mendiola i Juan Carlos García-Funes; i, en darrer lloc, un capítol dedicat a les presons de dones, elaborat per Fernando Hernández Holgado. Aquest llibre, nascut de les aportacions fetes en un seminari realitzat al Círculo de Bellas Artes de Madrid el 2017, tenia com a objectiu apropar els lectors a les darreres aportacions i recerques sobre la temàtica del sistema repressiu franquista i, més concretament, sobre els camps de concentració, les presons i els treballs forçats.

En darrer lloc, cal parlar del llibre dedicat als camps de concentració franquistes elaborat pel periodista Carlos Hernández de Miguel.⁷³ Es tracta d'un treball exhaustiu dedicat al naixement, l'organització i el funcionament del sistema repressiu dels camps de concentració franquistes durant la Guerra Civil i la postguerra. Una monografia interessant que té la virtut de recollir totes les recerques realitzades fins al moment relacionades amb aquest tema, la d'aportar noves dades extretes de fonts inèdites i la de recollir desenes de testimonis d'arreu de l'Estat que patiren les penúries dels camps de concentració. L'obra combina la recerca i les noves aportacions, tot seguint l'esquema cronològic de la creació i consolidació del sistema concen-

Mancha, 2014. També en relació amb els centres de reclusió durant el franquisme vegeu: OLIVER OLMO, Pedro (dir.). *El siglo de los castigos. Prisión y formas carcelarias en la España del siglo XX*. Barcelona: Anthropos, 2013.

72. GÓMEZ BRAVO, Gutmaro; MARTÍN NÁJERA, Aurelio (coords.). *A vida o muerte. Persecución a los republicanos españoles*. Madrid: Fondo de Cultura Económica: Biblioteca Cátedra del Exilio, 2018.

73. HERNÁNDEZ, Carlos. *Los campos de concentración de Franco*. Barcelona: Ediciones B, 2019.

tracionari a través de l'evolució dels fronts de guerra, amb capítols elaborats exclusivament a partir dels testimonis sobre temes concrets de la vida als camps: gana, fred, malalties, repressió, etc. A part d'aquests continguts, l'autor defensa que el règim franquista va crear un centenar més de camps de concentració dels quals no hi havia constància fins ara. En total es documenten dos-cents noranta-sis camps de concentració, dada que aporta gràcies a la consulta de documents localitzats en arxius militars i municipals. A partir de les noves dades, fa una classificació dels camps segons la seva tipologia i la seva localització. El llibre també dedica un apartat a l'organització i el funcionament dels treballs forçats. L'obra recull tota la feina realitzada fins a aquesta data, aporta noves dades recollides als arxius però sobretot té la virtut, gràcies a la seva aparició en molts mitjans de comunicació, de difondre tots aquells fets, és a dir, de fer conèixer a la societat que a Espanya durant la Guerra Civil hi hagué una important xarxa de camps de concentració.

Els ignorats camps de concentració franquistes?

En aquest article hem mostrat que els camps de concentració franquistes han estat força estudiats. L'evolució dels estudis a l'entorn d'aquesta temàtica s'ha fet en tres grans etapes: la de les primeres aportacions, basades en testimonis directes; una segona etapa marcada pels primers congressos i estudis, amb documentació inèdita, i una tercera etapa on s'han incrementat les aportacions des del món local i regional.

La historiografia del nostre país ha fet aportacions destacades tant des del punt de vista general com des del punt de vista regional i local. A aquestes contribucions cal sumar-hi les realitzades tant per la societat civil, a través d'associacions de memòria, com pels mateixos testimonis que passaren per algun d'aquells espais. Totes elles han aportat molt de coneixement a l'entorn dels camps de concentració franquistes. Una feina encara no completa i que permet continuar profunditzant des de diversos àmbits: estudis que aportin dades sobre la mortalitat als camps, estudis geogràfics que encara no s'han realitzat, estudis de camps de concentració concrets o estudis que demos-

trin com foren d'importants aquests per retenir gent que després fou condemnada per la justícia franquista.

Es pot considerar que els camps de concentració franquistes han quedat en un segon pla en comparació amb els camps de concentració nazis o el gulags soviètics. Però totes les aportacions tenen en comú que el sistema concentracionari franquista fou utilitzat com una eina més de repressió. La seva finalitat fou doblegar les persones que foren retingudes, a partir de dures condicions de vida i diferents formes d'humiliació.

Tot i les publicacions realitzades, bona part de la societat continua ignorant que existiren camps de concentració a tot Espanya durant la Guerra Civil. I aquí és on la historiografia ha de preguntar-se si fem bé la tasca de difondre els estudis que es realitzen. Si bé tenim cada cop més investigadors i investigadores que fan aportacions més que excel·lents sobre aquest tema, des de l'acadèmia continua mancant la labor que faci que aquests treballs arribin a tota la societat. Cal que aquestes importants recerques arribin a tothom, ja que la nostra tasca d'historiadors no és completa si no aconseguim que es difongui. La història és recerca i donar a conèixer les dades localitzades tant al món acadèmic com a la resta de la societat. Sense aquest pas, el tema dels camps de concentració, com d'altres, es continuarà presentant com un dels ignorats...